

ДЗВОНАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Доба середньовічної України з часу прийняття християнства багата на розвиток цілої низки нових літературних і мистецьких жанрів. Разом із богослужбовими книгами, церковним співом було перейнято звичай церковного дзвоніння. Воно сповіщало людей про початок та закінчення богослуження, супроводжувало сакральний спів у найурочистіших місцях, говорило про смерть парафіянина. Дзвони повідомляли про стихійні та громадські лиха, закликали до боротьби, прославляли військові перемоги тощо¹.

Спочатку при хрещенні Русі-України із Візантії разом із богослужбовими книгами передалася тільки традиція використання дерев'яних бил, залізних клепал (ударних самозвучних музичних інструментів – ідіофонів). Звичай використовувати саме їх при богослуженні в Грецькій Церкві, а не дзвін, пов'язаний, імовірно, з легендою про те, що било у Візантії “тримають за ангельським учінням”. Про це згадує, зокрема, новгородський архієпископ Антоній, який здійснив наприкінці XII – початку XIII ст. мандрівку в Царгород². Відповідно до уставних засад, “мале било використовувалося перед шестипсалм'ям і читанням кафізм, ... які співаються на утреннім славослов'ї; велике било – перед євангелієм і каноном..., мідне било – після закінчення канону перед відпуском утрені. У мирських церквах використовувалося тільки одне велике било”³.

¹ Ясіновський Ю. Пісенний фольклор і музичне мистецтво. Київ 2001, т. 2, с. 332-333.

² Цит. за: Оловянишников Н. История колоколов и колоколотейное искусство. Изд. 2-е, дополн. Москва 1912, с. 11.

³ Макарова С. Трубы, била и колокола как сакральные музыкальные инструменты (К символическому истолкованию “трубного гласа” и “звона”). Санкт-Петербург 1999, с. 29. Дослідники використання труби, била й дзвона як сакральних музичних інструментів привертають увагу у зв'язку із цим до історичного протистояння Захід–Схід, що відбилося передусім на обрядовості (зокрема, на способі скликання вірних у храм), яке 1054 р. привело до офіційного розколу Церкви; звичай використовувати било розповсюджується в східних областях

Про застосування била в середньовічній Україні інформують літописи. Наприклад, коли ігуменом у Києво-Печерському монастирі було поставлено Феодосія, тоді, відповідно до запозичених правил студійських ченців, усе життя тут було чітко регламентоване згідно з чернечим уставом. При усамітненні монахів в окремих печерах, що мало місце в згаданій обителі, била набули особливого значення передусім як сигнальний інструмент. За його допомогою передавалися найрізноманітніші повідомлення для ченців. Помираючи, преп. Феодосій († 1074) “повелѣ братью собрати всю, братья же оудариша в било, и собравшеся”⁴. Подібне описується й у Радзивілівському літописі. З цих фрагментів дізнаємося також про спосіб гри на цьому ідіофоні: “Удариша в било”⁵.

Про значення цього інструмента говорить і те, що в Радзивілівському літописі вміщено зображення гри на билі. Це була вирубана з товстої дошки чи бруска пряма або вилита із заліза, чавуну, міді дещо вигнута смуга. Била й клепала (“зынкало”⁶) – відрізнялися розмірами. Як зазначає Микола Фіндейзен, била часом “виготовлялися у вигляді дуже довгої вузької дошки заокругленої форми, більше двох сажнів у довжину”⁷. Їх, при більших розмірах, підвішували до особливого стовпа біля храму й ударили по них дерев’яним або металевим молотком, великим цвяхом. З часом (VII ст.) ці ідіофони почали використовувати під час Богослуження⁸. Застосовувалися вони в церквах аж до відливи там дзвонів або й разом із ними. Під час гри на билі джерелом інформації була не тільки семантика ритмічних побудов, а й зміна тембру та висота тону, що пізніше перейняли дзвонарі.

Уявити собі місце розміщення била допомагають літописні рядки: “По обычаю бо сему. старцю (сему), отстоявшю оутре-

колишньої Римської імперії, у західних – поступово починають послуговуватися дзвонами (Там само, с. 17).

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург 1908, т. 2, с. 176.

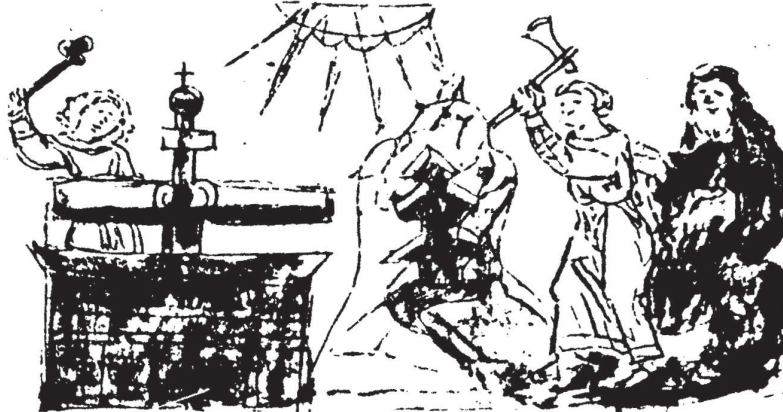
⁵ Радзивіловская летопись. ПСРЛ. Ленинград 1989, т. 38. с. 85.

⁶ Казанский П. О призыве къ богослужению въ Восточной Церкви. Труды Перваго археологическаго съезда в Москве, 1869. Москва 1871, т. 1, с. 303.

⁷ Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Москва– Ленинград 1928, вып. 1, с. 131-132.

⁸ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 300.

вбѣло. вѣдѣстѣ столѣты. а кнѣзѣ гнѣздрѣны. и стоѣвшѣ
и приидоша. на вѣрху вѣрѣкѣ. и дѣлѣ колоколу вѣрѣкѣ

Б'ють у било, викопують моці Феодосія. Мал. XIII (XV) ст.

ною братѣи отпѣвши заоутрѣною предѣ зорями, идоша по кѣльямъ своимъ. сии же старѣць исхожаше ись церкви идущую же ему единою, и сѣде почивая подѣ биломъ”⁹.

Звук била долинав на чималу відстань. Так, коли 1091 р. в Києво-Печерському монастирі постало питання про необхідність перенесення мощей преп. Феодосія й ігумен повелів копати там, де вони лежать, один із монахів, узявши мотику, почав копати із запалом, а друг його відпочивав перед печерою: “И рече ми удариша в било”¹⁰. Тобто його удари оповіщали в монастирі основні пункти розпорядку дня, а не те, що Валентин Савега тлумачить тільки як потребу створення якого-небудь чуда, зокрема віднайти місце, де лежали моці преп. Феодосія¹¹.

За допомогою била монахів скликалося на богослуження. Так, після смерті ігумена Києво-Печерського монастиря Полі-

⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 181-182

¹⁰ Там само, стб. 201.

¹¹ Савега В. *Благовест: История колоколов, колокольного литья, колоколен и колокольной бронзы*. Днепропетровськ 2000, с. 44; Пор.: *Літопис руський*. Київ 1989, с. 128-129.

карпа настало замішання серед ченців, “бо після старця того не могли вони вибрати собі ігумена”¹². У вівторок, 26 липня 1183 “оудариша братья, в било и снидошася во церквѣ. и почаша молбы творити ко святѣи Богородицѣ”¹³.

Хоч била й клепала передували дзвонам, використовувалися з ними¹⁴ й нині ще побутують, зокрема в Галичині, коли Страсного тижня у дзвони не б’ють, однак інформацію про била й клепала ми не знаходимо у нинішніх відповідних довідникових виданнях, зокрема й тих, що претендують на універсальність¹⁵. Може тому, що в “Большой советской энциклопедии” чи “Музыкальной энциклопедии” теж немає відомостей про них?

Паралельно, а може дещо пізніше з билком і клепалом у церковному й громадському житті використовувалися дзвони. Мовили про це ще на початку ХХ ст. українські дослідники історії дзвонів Йосиф Пеленський¹⁶, Григорій Лакота¹⁷. Велику за обсягом інформацію про історію побутування дзвонів на теренах Русі-України можна знайти й у студіях російських дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Арістарха Ізраїлева, Петра Казан-

¹² *Літопис руський...*, с. 332.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись, с. 627. У Київському Синописі мовиться, що після татаро-монгольської навали (твір написаний після 400-х сот років після описаних подій) монахи розійшлися по лісах і дебрях, “але за прив’язаністю до святого місця таємно сходилися в один уцілілий від розорення “приділ церковний” по рідкому благовісту в малий дзвін” (Киево-Печерская лавра въ ея прошедшем и нынешнемъ состоянии. *Киевская старина*. 1886, т. XV, май, с. 43).

¹⁴ Окрім інших архаїзмів, в українців Карпат, як зазначає Ярослав Тарас, ще довго зберігаються давні традиції і заклик до богослуження слугує било, особливо в економічно бідних парафіях і монастирях (Тарас Я. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір’ї. *Народознавчі Зошити*. Львів 2000, № 2, с. 313).

¹⁵ Див., напр.: *Універсальний словник енциклопедія*. Київ 2003; *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.* Москва 2002, т.1 (А–М).

¹⁶ Пеленський Й. Дзвони на Україні-Руси. *Діло*. Львів 1910, № 124.

¹⁷ Лакота Г. *Принадіні науки й промови*. Перемишль 1935, с. 111-112. Як дослідив Володимир Пилипович, “владика працював над історичною монографією, присвяченою дзвонам в Галичині, з тою метою укомплектував він значну фотографічну документацію найстаріших дзвонів з відповідним науковим апаратом, куди вона поділася, невідомо” (Лакота Г. *Зібрані історичні праці*. Перемишль 2003, с. 178).

ського, Константина Нікольського, Миколи Олов'янішнікова, Сергія Рибаківа, Миколи Фіндейзена), у сучасних науковців (Лариси Благовещенської, Юрія Пухначова, Олександра Ярешко), німецького етномузиколога Ельмара Арро та інших. Однак проблемою для нинішнього стану досліджень в Україні в аспекті вивчення дзвонарського мистецтва є те, що літописні згадки про церковні дзвони й дзвоніння інтерпретуються з позиції російської методології історії, у студії вкрадаються неточності щодо часу появи дзвонів у Київській Русі, приписується ніби вони візантійського походження, вважається що була перерва у традиції їхнього виготовлення на теренах середньовічної України тощо. Так, у науково-популярних виданнях В. Савеги й Іоланти-Анни Чушенко¹⁸, що опубліковані в Україні в останні роки, не отримала окремого висвітлення проблема дзвонів і дзвоніння як явища ще давньоукраїнської культури, зокрема музичної. У дослідженнях згаданих авторів, що ґрунтуються головним чином на російсько-радянській методології історії, ідеться переважно про дзвоніння як особливе національно-специфічне явище “русского” мистецтва¹⁹. А В. Савега, хоч і покликається на літописні згадки про лиття дзвонів за різних правителів Галицько-Волинського князівства, усе ж твердить про локалізацію цього мистецтва “після розгрому Київської Русі” у Новгороді, а потім Пскові²⁰. Послугуючись у багатьох місцях, загалом цікавої роботи (містить 11 розділів і додатки), “великоросійськими”, “промосковськими” історичними схемами, він пише: “Татарщина в XIII ст. повністю знищила все, що стояло на її шляху, і цивілізація великокняжого періоду щезла (?), зупинилась і художня діяльність”²¹. Не позбавлене недоліків і романтичне оспівування дзвонів, їхньої музики в етюдах

¹⁸ Савега В. *Благовест...*; Чушенко І.-А. *“Хтось у дзвони тихо б’є...”*. Львів 2001.

¹⁹ Ярешко А. Колокольные звоны – инструментальная разновидность русского народного музыкального творчества. *Из истории русской и советской музыки*. Москва 1978 с. 36-74; Благовещенская Л. Печатные и архивные материалы по колокольному звону. Москва 1987, ч. I, с.197-215.

²⁰ Савега В. *Благовест...*, с. 64.

²¹ *Там само*, с. 205.

Юланти-Анни Чушенко²², написаних у річці книги В. Савеги й закордонних та інтернетівських публікацій.

Причиною появи недостовірної інформації в нинішніх повідомленнях про поширення дзвонів і дзвонінь на теренах Старокиївської держави є, на наш погляд, передусім, ще радянські енциклопедичні публікації. Наприклад, у статті про дзвін в “Большой советской энциклопедии” твердиться, що “із середини 9 ст. на Русі дзвоніння – невід’ємна частина церковних обрядів”²³. Правда, пізніше в “Музыкальной энциклопедии” слово “Русі” уже відсутнє. Тут сказано, що “із середини 9 ст. дзвоніння стає частиною церковних обрядів”²⁴, однак не зрозуміло, ідеться про Західну Європу чи Русь? У першій великий дзвін як сигнальний інструмент з IV ст. використовували у святкових походах, для скликання населення (вічовий дзвін), оголошення тривоги й збору військ, а з VI ст. – у церквах²⁵. Подальша інформація про спорудження спеціальних “звонниц и колоколен”²⁶, “натякає” на подібну в БСЭ. Як видно зі списку використаної літератури, автор статті в “Музыкальной энциклопедии” міг опиратися на висновки С. Рибаківа (1896) щодо використання дзвонів і дзвонінь у Київській Русі (він розглядав середину IX ст. часом народження загальної традиції використання тут дзвонів, оскільки, на його думку, грецькі колонії Києва, на нижньому Дніпрі й у районі Чорномор’я першими перейняли дзвін від Візантії ще перед офіційним хрещенням Київської Русі). Пізніше Е. Арро використав ці висновки у своїй праці²⁷, хоч припущення С. Рибаківа виглядає сумнівним. Міг бути також використаний

²² Чушенко І.-А. “Хтось у дзвони тихо б’є...”.

²³ Колокол. *Большая Советская Энциклопедия*. Москва 1973, т. 12, с. 440.

²⁴ Колокол. *Музыкальная энциклопедия*. Москва 1974, т. 2, с. 874. Покликаючись на цю публікацію, пишуть про введення дзвонів у літургійну практику, як впливає з контексту статті, у Русі-Україні, уже з IX ст. (див.: Михайлова Р. Стародавні дзвони Волині і Галичини. *Сакральне мистецтво Волині*. Луцьк 2002, вип. 9, с. 109).

²⁵ Price P. Bell. *The New Grove dictionary of music and musicians*. 20 volumes. London 1980, v. 2, p. 434; Mahrenholz Ch. Glocken. B. Abendland: Mittelalter und Neuzeit. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 17 bd. München 1989, Bd.5, s. 277;

²⁶ Колокол. *Музыкальная энциклопедия*., с. 874.

²⁷ Arro E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung. *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wiesbaden 1977, s. 84.

висновок М. Олов'янішнікова про те, що “середину IX ст. можна відзначити як епоху всезагального використання дзвонів не тільки при монастирях і в містах, а й навіть і в селах”²⁸, хоч це резюме зроблено на підставі аналізу фактів розповсюдження дзвонів переважно в Західній Європі²⁹.

Дзвони й звичай церковного дзвоніння були привнесені на Русь разом із християнським обрядом, та, мабуть, не з Візантії, де дзвони не були поширені, а з латинського Заходу³⁰. Візантійська Церква запозичила дзвони від римської шойно в другій половині IX ст. Покликаючись на венеційську хроніку Діакона Іоана, твердять, що правитель Орсо прислав до Константинополя (877–879) 12 дзвонів для новозведеного храму св. Софії³¹. Але ця новація не привилася на Сході в тому об'ємі, як це було на Заході³².

Після хрещення князя Володимира 988 р. в Корсуні (Херсонесі) оповідь Іпатіївського літопису не згадує дзвонів серед церковної утварі, принесеної із Візантії: “Володимерь же поимъ царицю и Настаса, и попы Корсуньскыя мощи святого Климента. и Фива оученика его и поима съсуды церковныя иконы на благо-словение себе”³³ (“Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благо-словення собі”³⁴). Цей же фрагмент знаходимо також в Радзивілівському літописі³⁵. На наш погляд, часом саме ці уривки могли стати причиною помилкових міркувань щодо появи дзвонів у церквах Києва відразу після хрещення його жителів.

У деяких публікаціях ще й тепер побутує хибна думка, висловлена авторитетним у свій час “Енциклопедичним словником” Ф. Брокгауза й І. Єфрона, де в статті про дзвони

²⁸ Оловянишников Н. *История колоколов и колоколотейное искусство*. Москва 1912, с. 23.

²⁹ Там само, с. 3-23.

³⁰ Оловянишников Н. *История колоколов...*, с. 29.

³¹ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 304.

³² Б-въ Н. Колокола. *Брокгауз Ф. и Ефрон И. Энциклопедический словарь*. В 41 т. Санкт-Петербург 1895, т. XV, с. 722.

³³ *ПСРЛ*, т. 2, с. 101.

³⁴ *Літопис руський...*, с. 65.

³⁵ *ПСРЛ*, т. 38, с. 53.

(автор підписався “Н. Б-въ”) ідеться, ніби перша згадка про них у літописі відноситься до 988 р.³⁶ (пізніше це повторив М. Олов’янішников³⁷, а за ним – інші³⁸).

Зважаючи на час і місце видання енциклопедичних джерел, які ми щойно згадали, не слід думати, що тут ідеться про Волинь, Підкарпаття, Наддністрянщину, Перемишльську землю й Червенські “городи”, де християнство й, відповідно, дзвони могли вже поширюватися до хрещення решти Русі³⁹. Однак це припущення потребує глибшого дослідження; адже нині ще мало відомостей про шляхи розповсюдження християнства на цих теренах, тому важко точно встановити час виникнення тут парафіяльної мережі. Хоч студії про поширення християнства кирило-мефодіївської традиції на Прикарпатті й у Червенських “городах” дають підстави деяким дослідникам усе впевненіше говорити, що це “забезпечило утворення, поряд із Тмутараканьською (VIII ст.), Перемиської єпархії (IX ст.)”⁴⁰. Відповідно й дзвони могли швидше потрапляти саме в цю єпархію. Не випадково, що першою літописною згадкою про них на теренах Київської держави є повідомлення новгородського літописця під 1066 р.: “Приде Всеславъ [Полоцкий] и взя Новгородъ и колоколы съима у святыхъ Софїи”⁴¹, оскільки це місто також віддавна торгувало із Заходом.

Деякі дослідники історії Української Церкви безпідставно твердять, що “перші писемні відомості про використання дзвонів під час служб Божих в храмах Русі-України знаходимо у “Слові про Ігорів похід”: “Позвониша Заутреннюю рано в

³⁶ Б-въ Н. Колокола..., с. 722.

³⁷ Оловянишников Н. *История колоколов...*, с. 29.

³⁸ Савега В. *Благовест...*, с. 15; Ганулич А. “Слышен звон бубенцов издалёка...”. Москва 1990, с. 61; Слободской С. Закон Божий для семьи и школы. Москва 1991, с. 700.

³⁹ На теренах Галицько-Волинської Русі під впливом західної архітектури перші кам’яні церкви з’являються наприкінці IX – початку X ст. (Исаевич Я. *Культура Галицко-Волынской Руси. Вопросы истории*. Москва 1973, № 1, с. 102; Котляр М. *Галицко-Волинська Русь*. Київ 1998, с. 297).

⁴⁰ Гудима А. До методології поглядів на історію запровадження християнства в Русі-Україні. *Історія релігій в Україні*. Львів 1998, с. 80; Любінець І., Фіглевський М. Митрополічі намісники в Галичині (XV–XVI ст.). *Галичина*. Івано-Франківськ 1999, № 3, с. 95.

⁴¹ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 317.

колоколи”, але, без сумніву, – пише автор далі, – дзвони використовували на Волині ще в IX ст. під час літургії в храмах та печерних монастирях Зимного, Почасва, Даниліва⁴².

Звичайно, можна дотримуватись усталеного погляду на автентичність “Слова о полку Ігоревім”. Однак варто прислухатись і до думки Едварда Кінана, який стверджує, що цей твір у кінці XVIII ст. створив чеський славіст Йозеф Добровський⁴³. Зрештою, “Слово”, як художній твір, не може служити авторитетним науковим джерелом. Тому вважати, що саме завдяки цій писемній пам’ятці вперше дізнаємося про використання дзвонів у Русі-Україні, немає достатніх підстав. Щодо дзвонів, які, приміром, прославляли перемоги князівських дружин, то автор “Слова”, як добрий знавець минувшини, або прямо вказує на дзвоніння, або це метафора, в кожному разі він радше хотів показати, що дзвін, дзвоніння в той далекий час сприймалося як ритуальне, урочисте, прославляюче дійство: “Комони ржуть за Сулою – звенить слава въ Києвъ”⁴⁴ (“Коні іржуть за Сулою – дзвенить слава в Києві”⁴⁵).

Дзвін у середньовічній Україні згуртовував народ під час стихійних і громадських нещаст⁴⁶, скликав на віча. Так, коли ворожі війська оточили Володимир на Волині, то “городяни ж... здзвонили віче”⁴⁷. Цікаво, що в Іпатському літописі на “созвониша” виправлено слово “созваша”; у Хлебніковському⁴⁸ й Лаврентіївському – “созваша”⁴⁹. У 1149 р. київський, він же й тоді володимиро-волинський князь Ізяслав Мстиславич, прийшов із військовою дружиною до свого сина Ярослава у Новго-

⁴² Рожко В. *Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк 2001, с. 113.

⁴³ Кінан Е. *Російські історичні міфи*. Київ 2001, с. 256-272.

⁴⁴ *Слово о полку Ігоревім*. Київ 1970, с. 24.

⁴⁵ *Там само*, с. 25.

⁴⁶ Із закарпатського переказу княжої доби довідуємося, що коли угорці захоплювали Ужгород, то там “уже звони били, сумно було” (див.: Заклинський К. Народні оповідання про давнину, Кошиці 1925, с. 45; Мельник В. *Історична правдивість фольклору (VI–XVIII ст.)*. Львів 1968, с. 108). Автор висловлює щиру вдячність Юрію Ясіновському за привернення уваги до цих та інших джерел з історії дзвонів і дзвонів.

⁴⁷ *Літопис руський...*, с. 152.

⁴⁸ *Там само*.

⁴⁹ Лїтопись по Лаврентіевскому списку. Санкт-Петербург 1872, стб. 258.

род, а на другий день “пославъ Изяславъ на Ярославль дворъ. И повелѣ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидошася на вѣче”⁵⁰. Цей наказ князя говорить про звичну для правителів Київської Русі традицію скликання людей за допомогою дзвонів на спільні зібрання, зокрема віча.

Використання дзвонів регламентувалося церковними уставами. Правда, оскільки візантійська Церква використовувала була, то все, що стосується використання цього ідіофона для скликання на богослуження та в ході відзначення найважливіших місць, стосується різних за величиною дзвонів.

Про тогочасну значущість дзвонів як церковних атрибутів свідчить те, що вони були важливим військовим трофеєм, про який не раз згадувалося серед переліку вивезеної здобичі. Про це йдеться в Іпатіївському літописі, зокрема в розповіді про те, як князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. разом із союзниками захопив Путивль. З тутешньої церкви святого Вознесіння, яку “вони всю облупили”⁵¹ – разом із срібним начинням, шитими золотом на престольними шатами й служебними покрывами, кадильницями, було забрано й “книгы и колоколы”⁵². (Правда, Володимир Січинський чомусь вказує під цією датою на Новгород Сіверський⁵³; пізніше Юліан Катрій у своїй розповіді про церковні дзвони повторює цю неточність⁵⁴). Особливо часто в літописах згадується вивезення дзвонів із Києва⁵⁵. Так, після взяття в березні 1169 р. Києва завойовники “и церкви обнажиша иконами и книгами. и ризами и колоколы. изнесоша”⁵⁶. З почуттям жалю йдеться в Іпатіївському літописі навіть про те, що у Володимирі на Клязьмі після його захоплення “и не бы звонения ни пѣния. по всему граду”⁵⁷. Всі ці приклади дають підстави не тільки для висновку про значну увагу давньоукраїнських укладачів літописних зводів до дзвонів і дзвонінь, а й

⁵⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 369–370.

⁵¹ Літопис руський..., с. 205.

⁵² ПСРЛ, т. 2, стб. 334

⁵³ Січинський В. Дзвони. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Львів 1993, т. 2, с. 508.

⁵⁴ Катрій Ю. Наша християнська традиція. Нью-Йорк–Рим 1988, с. 202.

⁵⁵ Літопис руський..., с. 295, 418.

⁵⁶ ПСРЛ, т. 2, с. 545.

⁵⁷ Там само, с. 552.

про те, що на підставі літописних фактів, де йдеться, як правило, про “дзвони”, а не “дзвін”, можна твердити – уже в церквах Київської Русі було по декілька дзвонів.

Якщо спочатку дзвони могли приноситися із Західної Європи, захоплюватися чи купуватися, то з часом вже могли відливатися в самому Києві. Аналіз великого за кількістю матеріалу, отриманого в результаті розкопок давньоруських пам’яток на землях Київщини, показав, що одним із поважних центрів металургії був Городеськ. Цілий ряд знахідок, зокрема бронзові дзвони XII–XIII ст., свідчать, що він був і великим церковним центром⁵⁸.

Дзвони та їхні фрагменти описуються серед знахідок з усіх українських земель. Так, у 1917 р. виявлено в Богоревіці на Закарпатті срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого (1034) з руським написом⁵⁹. Мідний – у літописному Вщижі Чернігівського князівства⁶⁰, бронзовий XI–XII ст. із Саксонії знайдено на Житомирщині⁶¹. Про цілі дзвони та значну кількість їхніх фрагментів повідомляє Михайло Каргер, зокрема мовить про виявлені на румовищах Десятинної церкви у Києві фрагменти двох дзвонів особливої форми⁶².

Фрагменти дзвонів описуються також серед археологічних знахідок із багатьох земель Волині й Галичини. Приміром, Ярослав Пастернак згадує про значну кількість “кусків розбитих церковних дзвонів... Знайшлися вони в самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів [Успенського] собору”⁶³. На підставі комплексу археологічних

⁵⁸ Толочко П. *Київ и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков*. Київ 1980, с. 157.

⁵⁹ Пачовський В. *Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України*. Нью Йорк, 1959, с. 24. Після віднайдення згаданого дзвона його було відвезено мадярами в Братиславу й розбито (*Там само*, с. 3).

⁶⁰ Фільц Б. Музична культура східних слов’ян. *Історія української музики. У 6-ти т.* К. 1989, т. 1, с. 142.

⁶¹ Даркевич В. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.)*. Москва 1966, с. 66.

⁶² Каргер М. *Древний Киев. У 2-х томах*. Москва–Ленинград 1958, т. 1, с. 378-379.

⁶³ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Краків–Львів 1944, с. 70. Свідченням того, що дзвони могли вилитися в княжому Галичі, є виявлений горн для плавлення міді й бронзи, біля якого

матеріалів княжої доби, зокрема уламку дзвона, виявленого під час розкопів іншого храму Крилоса, припускають існування тут дерев'яної церкви-каплиці, “що могла рівночасно виконувати роль дзвіниці”⁶⁴. Шукаючи згадану в літописі церкву 1291 р. м. Володимира на Волині, археологи теж віднайшли у південно-західній частині дитинця частину розбитого дзвона⁶⁵.

Після захоплення татаро-монголами Києва, дзвони виливалися в Галицько-Волинському князівстві. Цьому сприяв загальний розвиток ремесла, зокрема видобування металічних руд, виплавка міді, олова, бронзоліварне виробництво⁶⁶. Основою виробництва дзвонів на галицько-волинських землях був тісний зв'язок із культурою ливарництва Київської Русі, особливо коли вони стали оберегом для утікачів від монголо-татарського нашествия: “Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села”⁶⁷. Окрім ремісників зі східних князівств, істотну роль тут відігравали й іноземні майстри, зокрема німці та поляки⁶⁸.

Становлення лиття дзвонів як самобутніх пам'яток духовної та матеріальної культури в середньовічній Україні, зокрема в добу Київської Русі, викликає великий інтерес, оскільки їхнє виробництво, як відзначають фахівці, – найбільш характерний і відповідальний вид ливарництва. Для доброго звучання дзвонів необхідно дотримуватися високого художнього й технічного рівня цього ремесла, який не має рівних за монументальністю,

знаходилися відходи виробництва, керамічні тигельки та ін. (Петегирич В. Ремесло. *Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди)*. Київ 1990, с. 91.

⁶⁴ Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів 2001, т. ССХІІ, с. 296.

⁶⁵ Малевская М., Шолохова Е. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года*. Москва 1976, с. 355.

⁶⁶ Петегирич В. Ремесло..., с. 89-93; Терський С. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Львів 2002.

⁶⁷ *Літопис руський...*, с. 418.

⁶⁸ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ 1973, с. 5.

масштабністю та складністю завдань, що вирішуються⁶⁹. Порівняння результатів хіміко-аналітичного дослідження одинадцяти⁷⁰ пам'яток давньоруського лиття домонгольського часу (з Путивля, Переяславля, Ізяславля, Городеська, Воїня, Сахнівки, Києва, Мстиславля) з давнішими дзвонами (від Львівського Святоюрського 1341 р. до виробів XVIII ст.) дозволило фахівцям зробити висновок про високий емпіричний рівень фізико-хімічних знань і вмінь у майстрів Київської Русі у поводженні з металами й сплавами та безперервність розвитку цього складного ремесла⁷¹.

Державотворчі процеси в Галицько-Волинському князівстві спонукали майбутнього короля Данила до активних дій, передусім щодо зміцнення Церкви. З метою поширення християнства він не тільки будував нові храми та відновлював зруйновані, а й для посилення значимості богослужбового обряду споряджував їх іконами та книгами, оснащував дзвонами. Не випадково літописець згадує про те, як після зведення за дорученням Данила Романовича в Холмі церкви св. Іоана Златоустого князь частину дзвонів замовив своїм майстрам (“ту сольє”), а решту “принесе ис Києва”⁷².

Про поширення дзвонарського мистецтва на теренах Галицько-Волинського князівства, яке продовжило культурні традиції Київської держави після монголо-татарського нашествия,

⁶⁹ Ще в першій половині XIX ст. виник інтерес до хімічного визначення древніх пам'яток дзвонового ливарництва: у літературі описувалися рецепти дзвонового сплаву (дзвонарської міді, бронзи), обговорювалося походження легенд про необхідність додавання срібла, наводилися відомості про способи й умови правильного відливу тощо (Шашкина Т., Галибин В. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического литья). *Советская археология*. 1986, № 4, с. 236). Автор висловлює щире подяку Олегу Гуцуляку за привертання уваги до цього джерела.

⁷⁰ При виявленні 2003 року в самому центрі Києва руїн кам'яного храму XII ст., про який не згадується в жодному з відомих літописів, знайдено уламки ще одного дзвона. На них прочитуються дві літери – “Н” і “И” (У Києві знайдено досі не відомий храм. *Експрес*. 2003, 18–25 верес.).

⁷¹ Шашкина Т., Галибин В. Памятники..., с. 241.

⁷² *ПСРЛ*, т. 2, стб. 844. Користуючись застарілою літературою, зокрема тією, що покликається тільки на це літописне місце, дехто думає, що “власні дзвони появились на Русі у другій половині XIII ст.”.

свідчить, окрім літописних згадок⁷³, археологічних пам'яток, документальних джерел⁷⁴, і єдиний в Україні повністю збережений до наших днів львівський Святоюрський дзвін 1341 р. місцевого майстра Якова Скори (цей ідіофон нині використовується разом із більшим і трьома маленькими).

Про значний розвиток ливарництва у волинській і галицькій землях, які продовжили культурні традиції Київської Русі після монголо-татарського нашестя, свідчать згаданий у Галицько-Волинському літописі “внутрішній... поміст... з міді і з чистого олова”⁷⁵, вилитий для холмської церкви, мідні двері любомльської церкви св. Георгія⁷⁶. Усе це заклало підґрунтя для виробництва церковних дзвонів в ареалі нашого краю. Підтвердженням цього є ще одна згадка про них у літописі. Так, після смерті племінника короля Данила – князя Володимира Васильковича († 1288) – серед його добрих справ нагадується, що “полїа же и колоколы дивны слышанїемъ, таких же не бысть въ всеи земли”⁷⁷. І це не випадково, адже “мистецька творчість на Холмщині, Волині і в Галичині в післямонгольські часи була дуже різносторонньою і плідною”⁷⁸.

Покликаючись на архівні джерела, мистецтвознавці згадують про “дзвін 1346 р. Успенського собору у Володимирі-Волинському, що перебував на соборній дзвіниці ще в

⁷³ *Літопис руський...*, с. 418, 448. На жаль, В. Савега, тричі наводячи першу з них, окрім того, що не вказує на який літописний звід покликається, кожного разу не точно цитує (Савега В. *Благовест...*, с. 16, 63), а згадавши про князя Володимира Васильковича, допускає опіску, ніби саме “в 1127” році за правління цього волинського князя було вилито дзвони для Любомльської церкви (*Там само*, с. 63).

⁷⁴ Кіндратюк Б. *Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства*. Івано-Франківськ–Львів 2001, с. 79-94

⁷⁵ *Літопис руський...*, с. 418.

⁷⁶ *Там само*, с. 448.

⁷⁷ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 927. Тонке сприйняття хронікером підвищеної характеристичності, індивідуальності тембру цього древнього музичного інструмента є, на нашу думку, доказом неабиякого розвитку музичних здібностей у людей того часу.

⁷⁸ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ 1973, с. 5; Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ 1997; Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999.

1830-х рр.⁷⁹ У 1383 р. у Львові жив відливник дзвонів Миколай, який міг бути продовжувачем справи Якова Скори⁸⁰. З польського джерела довідуємося про виготовлений у Львові в 1390 р. дзвін, що знаходився на дзвіниці с. Бистриця (Угорщина)⁸¹.

У дзвонів середньовічної України різні форми, добрі пропорції. Порівняння Святоюрського дзвона з іншими сучасними йому в найближчих західних теренах дозволило побачити різноманітні форми цих ідіофонів, що не дає ніяких підстав говорити про якісь усталені типово готичні форми дзвонів на Україні. Співставлення цих форм у всіх їх варіантах і нюансах дало підстави дослідникам зробити висновок про залежність усяких варіантів скоріше від майстрів, аніж від якогось поширеного типу⁸².

На основі літописних фактів, де йдеться, як правило, про “дзвони”, а не “дзвін”, можна твердити – у церквах Галицько-Волинського князівства було по декілька дзвонів.

Після пограбування церков, які часом закінчувалися пожежами, багато дзвонів розбивалося. Про це свідчить ціла низка фрагментів церковних дзвонів, віднайдених археологами тільки в одному Києві⁸³. У багатьох його храмах після цього могло й не залишитися дзвонів. Підтвердженням такого припущення може бути те, що літописці не згадують про церковне дзвоніння у своїх докладних описах урочистої зустрічі Великого князя Литовського Гедиміна, коли після оточення 1322 р. його військами Києва та захоплення замку вийшли присягати новому володарю митрополит з єпископами, архимандритами з усім духовенством, які вели за собою “з крестами, корогвами, а за ними панове, бояре и все посполство киевское вышло кланяючися и подаючися в ласку и в державу Гедиминови”⁸⁴.

⁷⁹ Александрович В. *Мистецтво...*, с. 65.

⁸⁰ Жолтовський П. *Художнє лиття...*, с. 8.

⁸¹ Mańkowski T. *Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna*. Londyn 1974, s. 69. Автор висловлює щире подяку Володимиру Александровичу за привернення уваги до цього джерела.

⁸² Жолтовський П. *Художнє лиття...*, с. 7.

⁸³ Закревский Н. *Описание Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей*. Москва 1868, с. 289; Каргер М. *Древний Киев...*, с. 378.

⁸⁴ Хроника Литовская и Жмойтская. *ПСРЛ*. Москва 1975, т. 32, с. 38.

Так само докладно, але без згадки про дзвоніння, описано цей урочистий похід і в Літописі Рачинського⁸⁵. Хоч автори цих літописних зведень приділяли увагу дзвонам. Приміром, в одному з літописів розповідається, що за правління князя Бориса (не раніше 1272 р.) полоцькі городяни мали можливість “сходитися до ради, в звон великий (вічовий. – Б. К.) звонили”⁸⁶. Хвалить цього ж князя за можливість “вѣчем ся судити и в звон звонити” й інший літописець⁸⁷. Він же згадує про дзвони в Смоленську за князя Андрія, коли “и зазвонили у звон ратный”⁸⁸. Водночас маємо можливість відзначити, що в цих білорусько-литовських літописах, які писалися спільною для українців і білорусів актовою мовою (вона виникла на східнослов’янській основі й живилася з народних джерел, а з XIV–XV ст. “визнавалася офіційною мовою Великого князівства Литовського, уживалася в адміністративно-юридичних документах і навіть у державному управлінні в Польщі та Молдавському князівстві”⁸⁹), уже починають використовуватися терміни “звон”, а не “колокол”, “звонити”, а не “звонить” тощо.

Древні звичаї дзвонарського мистецтва висвітлюються в рукописі “Звонарський устав Оптиной пустыни”⁹⁰. Сучасні дослідники визначають цю рукописну книгу як особливий дзвонарський статут. Погрупований тут матеріал за найважливішими обрядовими діями, святами й особливими випадками, які вимагали виконання дзвоніння (від’їзд і повернення з монастиря єпископа, постриження в монахи тощо). Свідченням поважного значення дзвонів і дзвонін в церковному обряді є те, що в згаданому рукописі увага також приділяється музично-виконавським проблемам дзвонарського мистецтва, композиції та техніці гри, поясненню обов’язків дзвонаря, правилам дбайливого поводження із дзвонами та їхнього збереження, системі сигналізації на

⁸⁵ Летопись Рачинского. *ПСРЛ*. Москва 1980, т. 35, с. 152.

⁸⁶ Хроника Литовская и Жмойтская..., с. 23

⁸⁷ Летопись Рачинского..., с. 147

⁸⁸ Там само, с. 165.

⁸⁹ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2-х т.* Київ 1977, т. 1, с. 5.

⁹⁰ Никаноров А. Звонарський устав Оптиной пустыни. *Наследие монастырской культуры: ремесло, художество, искусство. Тезисы*. Санкт-Петербург 1996, с. 30.

початок благовісту тощо. Співставлення тексту згаданого Уставу з іншими літературними джерелами дозволило А. Ніканорову твердити, що тут зафіксована як письмова, так і усна традиція дзвоніння багатьох поколінь дзвонарів. Хоч ця пам'ятка має пізнє походження, однак вона є цінним джерелом, що висвітлює прадавні традиції дзвонарського мистецтва.

Швидке поширення дзвонів і дзвонарського мистецтва в Русі-Україні, зокрема Галицько-Волинській державі, зумовлював той факт, що християнське ритуальне дзвоніння знайшло тут давніші обрядові звичаї, які вивершують певні ударні інструменти – било, клепало, клепачки, дзвіночки, брязкальця тощо.

Як стверджують історики музики, дзвоник і дзвоник вже в найдавніші часи були символом очищення, оберігання та заклинання проти злих духів і обов'язковим атрибутом різноманітних молитов, релігійних обрядів⁹¹. Так, із міфології відомо, що персоніфікована Музика вдарила молоточком по набору дзвонів, як це робить пізніше Давид у мініатюрах середньовічних псалтеріїв. Дзвін був неодмінним атрибутом Антонія Великого – засновника християнського чернечого побуту й прикріплювався до кошура або посоха⁹²; золоті дзвіночки обрамляють священицьку ризу Аарона⁹³. При асирійських розкопках знайдено бронзові дзвони, а єгиптяни використовували при релігійних процесіях ударний інструмент, що дзвенів – сістр, євреї – кімвали. У Давньому Римі повідомлялося легким дзвіночком – *tintinnabulum* – про початок публічних зборів. Християни епохи гонінь у своєму Богослуженні уникали голосних інструментів. Навіть із торжеством християнської Церкви дзвони не зразу почали використовуватися, і ще “в епоху Константина Великого вірних скликали в храм ударами молотка в било-клепало... дещо пізніше

⁹¹ Финдейзен Н. *Очерки по истории музыки...*, с. 19.

⁹² Холл Дж. *Словарь сюжетов и символов в искусстве*. Москва 1997, с. 302. Нині доказано, що, окрім звуку, який чується, клепала, дзвони, дзвіночки тощо видають ультразвук. Саме він пригнічує збудників хвороб. Це у свій час допомагало боротися з епідеміями (Карпов В. Звон металла. *Техника молодежи*. Москва 1984, № 3, с. 43-46).

⁹³ *Книги Старого Заповіту*, 2 М: 28, 33-34.

– звуками труб. Латинська назва дзвона – *самрапа* – появляється не раніше IV ст.⁹⁴

Можливо тому частими археологічними знахідками на території Подністров'я є дзвоники невеликих розмірів. Їх використовували в храмах і монастирях, а також як підвіски до патериць, свічників та інших ритуальних приладів⁹⁵.

Підтвердженням сказаному можуть бути оригінальні дзвіночки й бубонці, які виявились на бронзових прикрасах, знайдених у відомому Олександрійському кургані (Кіровоградська область), відкритому на початку 1850-х років. Цікаво, що ці музичні інструменти були відшукані разом із бронзовими бляхами, брязкальцями, грифонами, бронзовим тризубцем та ін. Останній із них закінчується знизу трубкою, яка, як гадає М. Фіндейзен, служила для насадження тризубця на палицю. На кожному його кінці поміщено грифона. У крайніх двох через дзьоб просунуто кільце, до якого за допомогою ще двох підвішений бронзовий дзвіночок. Висловлюється припущення про відношення названих предметів до атрибутів похоронного культу передхристиянської доби⁹⁶.

Спочатку дзвони та клепала поміщалися на вежах, зокрема церковних чи фортечних мурах, пізніше на спеціальних спорудах, а з часом на дзвіниці – вежі з відкритим ярусом для цих ідіофонів. Вона стояла біля храму або входила до його композиції чи фортечної брами⁹⁷. Дірки для проходження звуку на дзвіниці називаються “голосники”. Зображення дзвонів і споруд для них бачимо на давньоруському графіті церкви Івана Богослова в Луцькому Вишньому замку. На її стінах, окрім фрескових розписів, дослідникам у 1983–86 рр. відкрилися деякі написи, надряпані по цементівочному розчині в кладці стіни нижньої частини храму. За сюжетом віднайдені графіті науковці розділяють на декілька груп, серед яких є цікаві й реалістичні зображення підвішених дзвонів на простих каркасних спорудах для них. Припускають, що виявлених вісім варіантів таких зображень “показують дзвіницю,

⁹⁴ *Христианство: Энциклопедический словарь...*, с. 786.

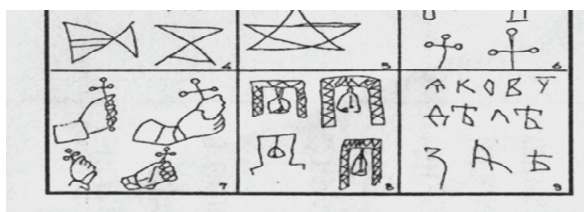
⁹⁵ Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича...*, с. 198.

⁹⁶ Фіндейзен Н. *Очерки по истории музыки...*, с. 17-18.

⁹⁷ Тарас Я. Споруди для дзвонів українців Карпат (Джерела, першопочатки, розміщення). *ЗНТШ*, т. ССХІ, с. 317-340.

що стояла поблизу храму або будівництво якої передбачалось”⁹⁸. До наших днів збереглися в Україні із пізніших часів тільки мурована дзвіниця костелу Вознесіння Господнього XIV ст. (м. Дрогобич), у с. Дермані на Рівненщині – надбрамна мурована башта-дзвіниця середини XV ст., у Володимирі на Волині будинок із мурованою дзвіницею 1494 р. Тобто є підстави мовити про існування в Галицько-Волинській Русі монументальних плернерних музичних споруд – дзвіниць – зі своїми підборами-ансамблями дзвонів, бил, клепал.

За безпосереднє церковне дзвоніння відповідав паламар. У Волинській редакції Церковного уставу кінця XIII–XIV ст., як і Синодальній, на відміну від Оленінської, серед переліку церковних людей, разом із ігуменом, попом, дияконом, “і хто в кліросі”,

Графіті з луцької церкви Івана Богослова

а також ченцем, черницею, попадею, поповичем та іншими, не названо паламаря⁹⁹. Тобто, відповідно до статті Волинської редакції, в якій йдеться про церковних людей, до переліку осіб, які були тільки у сфері церковної юрисдикції, зокрема перебували на утриманні церкви, не входив паламар. Відповідно це спонукало його більше дбати про ведення господарства, піклуватися

⁹⁸ Хілько М. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. 1998 р.* Луцьк 1998, с. 163. В інвентарі Луцького замку і староства від 1576 р. уже йдеться про дзвіницю руської церкви св. Івана, на якій було чотири великих дзвони й один малий (Кравченко В. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). *Архіви України.* 1986, № 5, с. 20). Автор висловлює щиру подяку Володимирі Пришляку за привернення уваги до цього джерела.

⁹⁹ Щапов Я. *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси.* Москва 1972, с. 31.

про утримання своєї сім'ї тощо. Можливо, це мало певний вплив на мистецтво дзвоніння, його фольклоризацію.

Про поширення дзвонів у середньовічній Україні, зокрема Галицьких землях, свідчить мотив дзвіниці на гуцульських кахлях, зображення там дзвонів¹⁰⁰. Назва села Колоколин (перша згадка про нього – 1394 р.¹⁰¹) у Галицькому районі Івано-Франківської області передає очевидний факт – в основі назви слово “колокол”, тобто “дзвін” (у старослов'янській мові). В усній народній творчості часто згадуються дзвони та дзвоніння як мотив всезагальної радості чи смутку. Звичайно, не всякі згадки про дзвони та дзвоніння слід розуміти буквально, адже для фольклору характерне органічне поєднання реалістичної конкретності із символічно-метафоричною образністю, широка й містка типізація. Але це тільки засвідчує велику поширеність цих церковних приналежностей, які стали поважним атрибутом повсякденного життя. Так, характерний образ Києва княжої доби, де “у дзвони дзвонять, молебні правлять”, дійшов до нас із казки “Кирило Кожум'яка”¹⁰². Ще з княжого часу поцінювали звучання добрих дзвонів. Тому існував звичай, що майстри, коли виливали новий дзвін, то пускали поміж людей якусь дивовижну побрехеньку, неймовірну чутку¹⁰³. Це робилося для того, щоб дзвін був голоснішим і чувся так далеко, як подібна вістка: “Деся дзвін великий ллють, що пустили таку поголоску”; “Деся, певно, дзвін ллють, що таку байку пустили”. Вислови: “Уже той реве, що воли й корови бере”; “Уже той реве, що по волю бере”¹⁰⁴ – говорять про існування терміну складання князеві данини в натурі. Цей реченець звався “поволівщиною”. Він, можливо, оповіщався вічовим дзвоном. Було й таке, що хто в неділю не приходив до церкви, то мусив давати вівцю, телицю або вола¹⁰⁵. Почувши в неділю голос церковного дзвона, люди говорили ці приповідки. Підтвердженням значного розповсюдження дзвонів і дзвонінь,

¹⁰⁰ Колупаєва А. Гуцульські кахлі: композиції на релігійну тему. *Історія гуцульщини*. Львів 2001, т. VI, с. 453-454.

¹⁰¹ *Грамоти XIV ст.* Київ 1974, с. 125.

¹⁰² *Українські народні казки, легенди, анекдоти.* Київ 1989, с. 176.

¹⁰³ *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми.* Київ 1991, с. 420.

¹⁰⁴ *Там само*, с. 309-310.

¹⁰⁵ *Там само*, с. 420.

які після незначної перерви, спричиненої Першою та Другою світовими війнами й комуністичним режимом, продовжують розвиватися¹⁰⁶, є не тільки усна народна творчість¹⁰⁷, а й твори майстрів художнього слова¹⁰⁸ та композиторів.

Отже, значення княжого Києва та його спадщини в історії дзвонів і дзвонінь як невід'ємної складової церковної музики в тому, що прийнявши християнство, Київська Русь запозичила звичай заклику до богослуження за допомогою дерев'яних бил і залізних клепал, відзначення найурочистіших його місць тощо. Завдяки звуковим можливостям цих ще язичницьких ідіофонів, вони вважаються не тільки повноцінними музичними інструментами, а й підґрунтям розвою дзвонарського музикування. Переїнявши ж дзвони із Заходу, Старокиївська держава з часом пристосувала їх до церковного й громадського життя, а налагодження тутешнього лиття дзвонів сприяло розвою їхньої музики, що мало певний вплив на розвиток багатоголосого церковного співу, народної інструментальної музики. Важко переоцінити значення в цьому безперервному процесі Галицько-Волинського князівства та його правителів, зокрема короля Данила, а широке побутування бил, клепал і дзвонів як важливих церковних атрибутів свідчить про тогочасний розвій матеріального й духовного аспектів життя українського народу.

¹⁰⁶Зборовський П. Дзвонарі і дзвони Турківщини (Поновлення традиції). *Сакральне мистецтво Бойківщини*. Дрогобич 1998, с. 208-214. (Автор висловлює щирю подяку Левку Скопу за привернення уваги до цього джерела.); Кіндратюк Б. Церковні дзвони Станіславова – Івано-Франківська. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ 2001, вип. III, с. 170-180.

¹⁰⁷Кіндратюк Б. Усна народна творчість про церковні дзвони й дзвоніння. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2002, вип. IV, с. 104-114.

¹⁰⁸Кіндратюк Б. Церковне дзвоніння в прозових творах письменників Буковини та Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні*. Львів 2001, кн. II, с. 279-285.